

Створення Повноважного представництва УСРР в РСФРР

Історія радянської України до створення СРСР зберігає чимало "білих плям". Це стосується перш за все питань, які, із зрозумілих причин, однобічно висвітлювалися в радянський період, а після здобуття Україною незалежності залишилися поза увагою істориків. Одним із них є історія створення та діяльності Повноважного представництва УСРР при уряді РСФРР.

В радянській історіографії ставлення Кремля до України розглядалося з точки зору нібито реалізованого ленінського заклик: *"Прежде, чем объединяться, и для того, чтобы объединиться, мы должны сначала решительно и определенно размежеваться"*¹. Хоча ця фраза, яка стала крилатою, спочатку стосувалася проблеми об'єднання російських соціал-демократів, вона отримала своє найповніше втілення як агітаційне гасло саме в національній політиці. Букви цієї фрази завжди дотримувався Йосип Сталін, який у червні 1930 р. у політичному звіті ЦК XVI з'їзду ВКП(б) наголошував: *"Ленин иногда изображал тезис о национальном самоопределении в виде простой формулы: "разъединение для объединения. Вы только подумайте — разъединение для объединения. Это отдаёт даже парадоксом. А между тем эта "противоречивая" формула отражает ту жизненную правду марксовой диалектики, которая даёт большевикам возможность брать самые неприступные крепости в области национального вопроса"*².

Фортеці і справді вдавалося брати неприступні. Після жовтневого перевороту в Петрограді перед більшовицьким керівництвом постало завдання поширення влади на інші регіони колишньої Російської імперії. Найважче це було зробити в національних "окраїнах" — додаткова складність полягала в тому, що централізаторські наміри нової влади входили в суперечність з декларованим нею ж гаслом про право націй на самовизначення. Це гасло відчутно вирізняло більшовиків поміж усіх загальноросійських партій і сприяло збільшенню їх впливу серед неросійських народів. Відмова від нього була не на часі — це б відразу відвернуло від нової влади чимало симпатиків. Вихід було знайдено: більшовицька ідеологія та пропаганда спрямовувалася на те, щоб довести, що "справжній" вільний розвиток націй можливий лише за радянської влади, яка, в свою чергу, немислима без радянської Росії. В першу чергу така пропаганда поширювалася в Україні. Приміром, у резолюції IV конференції КП(б)У (березень 1920 р.) наголошувалося: "Буржуазно-націоналістична держава, незважаючи на свою націоналістичну вивіску,

не лише тримає в економічному та політичному рабстві робітників та селян своєї країни, але й штучно затримує національно-культурний розвиток широких мас"³. Водночас тут же зазначалося: "незалежність українських трудящих мас, право користуватися плодами праці, багатствами України — землею, копальнями, заводами — може забезпечити лише справжня робітничо-селянська влада — Українська Радянська Соціалістична Республіка", а "тісний союз з Радянською Росією є революційним обов'язком всякої нової радянської держави"⁴.

Наведена резолюція, як і більшовицька агітація та пропаганда загалом, ставили за мету не укладення союзу України та Росії в майбутньому, а легітимізацію серед широких верств населення цілковитого підпорядкування харківського компартійного центра московському. Адже де факто не сталося того "роз'єднання" радянської Росії та України, після якого теоретично й було бажаним і можливим справедливе їх "об'єднання". Але про це радянська історіографія воліла мовчати. Натомість роки від жовтневого перевороту до офіційного оформлення СРСР розглядалися як шлях від незалежності радянських республік до їх об'єднання в одну державу. Юридичне оформлення підконтрольної Кремлю держави описувалося як кінцевий етап об'єднання окремих радянських держав, який, начебто, був започаткований укладенням 1 червня 1919 р. "воєнно-політичного союзу" до того часу цілковито незалежних радянських держав.

Саме під таким кутом зору написані ті сторінки історичних праць радянських істориків, де йшлося про утворення українського представництва при уряді РСФРР. Приміром, Б. Бабій, зауваживши, що "відбудова народного господарства Української республіки повинна була провадитись у повній погодженості з розвитком господарства інших республік", наголосив: "Дальшим важливим заходом в об'єднанні господарської діяльності обох республік було створення повноважного представництва УРСР в справах господарського будівництва при уряді РРСФСР"⁵. Лише одним з багатьох органів, які "здійснювали координацію роботи радянських республік по управлінню господарством", назвав повноважне представництво УСРР при уряді РСФРР О. Чистяков⁶.

Більше уваги цій проблемі приділив В. Чехович. Він виділив наявність двох основних засад при створенні представництва — зовнішньо-політичної та економічної⁷. Однак, зауваживши, що одним із основних завдань "якісно нового органу уряду радянської України — повноважного представництва РНК УСРР при РНК РСФРР як загальнофедеральному уряді", стали "наміри радянських республік встановити правильні взаємини всередині федерації", В. Чехович обійшов стороною суть існуючих проблем⁸. Аналіз реальних негараздів у цій сфері, що й

спричинили створення захисного механізму у вигляді Повноважного представництва, не міг бути здійснений радянською історіографією внаслідок її ідеологічної упередженості.

Якщо не рахувати праць В. Чеховича⁹, написаних вже після здобуття незалежності, це питання залишилося поза увагою сучасних українських істориків. Є лише окремі згадки про існування повноважного представництва уряду УСРР при уряді РСФРР. Не зверталася увага на це питання і в закордонній, в тому числі й україномовній (діаспорній) історіографії. Однак без цієї цеглини картина створення СРСР не є цілісною.

Аналіз причин створення Повноважного представництва сприятиме розкриттю більш широкого кола українсько-російських взаємин того часу. Гіпотеза радянської історіографії про створення представництва як кроку на шляху до об'єднання економік УСРР та РСФРР розсипається при з'ясуванні реалій комуністичного штурму 1919–1921 рр., більш відомого як політика "воєнного комунізму". Щоб зробити такий крок, потрібно було знаходитися на певній відстані, тобто мати певну автономність урядових структур УСРР в управлінні економікою. Говорити про таку автономію у так званій "незалежній УСРР" у роки надзорського централізованого адміністрування доби воєнного комунізму не доводиться. Управління зосереджувалося в гавках, центри яких розташовувалися у Москві. Лише частковий перехід до економічних важелів в управлінні народним господарством, започаткований запровадженням непу, зробив можливим офіційну постановку питання про захист економічних інтересів УСРР. В результаті цього й постало Повноважне представництво УСРР при уряді РСФРР.

Першим прообразом постійного представництва радянської України при РНК Росії стало призначення В. Затонського "народним секретарем Української республіки при Робітничо-селянському уряді Російської Федерації". Рішення про призначення датоване 19 (6) січня 1918 р., а опубліковане воно було 23 (10) січня в офіційному виданні радянської України "Вестнике УНР". На засіданні РНК Росії 22 (9) січня 1918 р. було ухвалено рішення включити Затонського "як представника вільної Української республіки" до РНК "з ухвальним голосом у справах, що стосуються України, і з дорадчим голосом в інших питаннях"¹⁰. Затонський перебував в Петрограді до березня і його основним завданням було інформування компартійного центру про ситуацію в Україні. Зазначимо, що формально до середини березня радянська УНР перебувала у складі федеративної Росії. Водночас реального контролю над радянською Україною більшовицький центр не мав. Причиною було те, що Кремлю ще не вдалося опанувати владу на місцях, причому не лише в Україні, а і в самій Росії. Разом з цим слід визнати, що урядовці із

Народного секретаріату (уряду радянської УНР зразка грудня 1917 — квітня 1918 р.) вважали себе справжніми керівниками України. Внаслідок цієї причини більшість із них не була допущена до реальної влади після нового опанування України більшовиками.

В 1919 р. більшовицьке керівництво вже менше заgravало з національними почуттями українців. Нова влада розпочала свій комуністичний штурм. В Україні побудова комунізму здійснювалася прискореними методами. Думка про представництво України в Росії навіть не виникала — інтереси УСРР як окремої господарської одиниці не були актуальними навіть для керівників УСРР. Уряд УСРР визнавався обласним управлінським органом компартійного центру. Про це відверто говорив Х. Раковський, який з кінця січня за дорученням Леніна його очолив. В написаному Раковським власноруч проекті постанови українського уряду зазначалося: *"Временное рабоче-крестьянское правительство Украины создано по постановлению ЦК РКП, является его органом и проводит все распоряжения и приказы ЦК РКП безусловно"*¹¹. Вживання "української назви" радянського уряду Раковський називав необхідністю для *"сохранения в тайне того факта, что Временное правительство есть орган ЦК РКП"*¹².

Якщо звернути увагу на підконтрольність економічних органів УСРР в 1919 р., то виявиться, що керівники Української ради народного господарства (УРНГ), як втім і радянської України загалом, призначалися безпосередньо Кремлем. Так, зокрема, до березня 1919 р. роботою Української ради народного господарства, що здійснювала управління промисловістю, керувала надіслана з Москви тимчасова комісія ВРНГ, яка ініціювала формальне закріплення за УРНГ статусу обласного органу ВРНГ¹³.

Про те, що урядові та партійні структури УСРР були лише продовженням російських, свідчить і той факт, що після відступу Червоної армії з України під натиском денікінських військ вони були розпущені за рішенням ЦК РКП(б). Було чимало прикладів, коли навіть в офіційних постановах УСРР назвалася частиною Росії. При такому ставленні до української державності про представництво України при уряді РСФРР не могло бути й мови.

Відновлення радянської влади в Україні, що розпочалося наприкінці 1919 р., мало що змінило в економічних відносинах між Україною та Кремлем. Щоправда більшовики змушені були повернутися до "незалежницької" риторики. У листі Леніна "До робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним", написаному наприкінці грудня 1919 р., наголошувалося на тому, що Україна є незалежною, і цю незалежність визнали ВЦВК і РКП(б)¹⁴. Мало того, під час переговорів про залучення боротьбистів до Всеукраїнському, які велися в грудні 1919 р., представники

цієї партії наполягали на створенні "самостійного економічного центру в Україні (Уккреднаргосп)" і більшовики обіцяли врахувати це побажання. Раковський на пряме питання Григорія Гринька "Чи вважаєте ви, що це об'єднання комісаріатів має бути тимчасовим, до З'їзду Рад?" Раковський навіть відповів: "Так"¹⁵. Але реалії виявилися іншими.

По суті, як зазначали у лютому 1920 р. у листі до Леніна Г. Пятаков та А. Бубнов, "в жовтні, грудні минулого року ЦК РКП фактично ухвалив і насправді здійснив два основних положення: 1. Україна не повинна мати сильного комуністичного центру; ні радянського, ні партійного; 2. До України не слід допускати більш чи менш самостійних політиків, пов'язаних з революційним рухом в Україні та здатних провадити політичні директиви ЦК РКП, враховуючи усі складні обставини місця та часу"¹⁶. Ця оцінка цілком підтверджується однією з перших постанов Всеукрревкому, яку варто навести без купюр:

"В розвиток угоди Всеукраїнського (так в тексті оригіналу, насправді – "Всеросійського", - авт.) Центрального виконавчого комітету від 1 червня 1919 року про об'єднання діяльності обох Республік, надалі до остаточного оформлення взаємовідносин останніх, оголошується:

1) Всі декрети та постанови УСРР, що торкаються органів влади і підвідомчих установ, зв'язаних з вищезазначеною угодою (а саме: Військові, ВРНГ, Продовольства, Працсоцзабезу, Шляхів Сполучення, Пошти й Телеграфу та Фінансів) касуються і замінюються декретами РСФРР. Останні набувають чинності і підлягають негайному виконанню.

2) Всі декрети и постанови, видані в цій галузі до моменту оголошення цього, лічати скасованими.

Доручити комісіям Всеукрревкому, діяльність яких зв'язана з вищезгаданю угодою, приступити до термінового перегляду декретів кожної по своєму відомству і подати на затвердження Всеукрревкому ті з них, які потребують змін в залежності від українських обставин.

3. Комісії, обраній Всеукраїнській Центральним Виконавчим комітетом, для вироблення конкретних форм об'єднання республік, негайно відновити свою працю.

*м. Харків, дня 2 січня 1920 року."*¹⁷

Серед об'єднаних відомств, як видно з переліку, не було такого, що відповідало б за зовнішні справи. Причина відсутності проста — такого напрямку політики в Україні на той час не існувало взагалі. Мати власні "зовнішні справи" для України Кремль не вважав за доцільне. Відтак, згідно постанови Президії ВУЦВК, що була опублікована 20 лютого після самоліквідації Всеукрревкому та відновлення діяльності РНК УСРР, створювалося лише сім наркоматів: внутрішніх справ, землеробства, освіти, продовольства, юстиції, соціального забезпечення, охорони

здоров'я. До складу РНК УСРР входив також уповноважений Вищої ради народного господарства (ВРНГ) Влас Чубар¹⁸. Щоправда, вже 21 березня 1920 р., "з огляду на те, що УСРР вступає в переговори із закордонними державами"¹⁹, у "Вістях ВУЦВК" було опубліковано рішення президії ВУЦВК про створення наркомату зовнішніх справ, який очолив Х. Раковський²⁰. Але на взаєминах з Кремлем це ніяк не позначилося. Відповідно про представництво України в Москві теж не могло бути й мови, бо "представляти" не було чого — економіка України підпорядковувалася відповідним главам за галузевим принципом. Координацію української економіки здійснювала Українська рада трудової армії, яку з часу її створення у лютому 1920 р. очолив Й. Сталін, перебуваючи при цьому в Україні.

Вище вже згадувалося, що наприкінці 1919 р. Раковський дав обіцянку переглянути статус економічних наркоматів на Всеукраїнському з'їзді рад. Однак цього не сталося. У резолюції з'їзду, який відбувся 16–20 травня 1920 р., зазначалося: *"4-й Всеукраїнський З'їзд Рад заявляє, що УСРР, зберігаючи свою самостійну державну конституцію, є членом Всеросійської соціалістичної федеративної Республіки, об'єднаної спільністю політичного і соціального устрою". З'їзд доручив "будучому Центральному Виконавчому Комітетові вести і далі ту саму політику тіснішого єднання", для чого було запропоновано, щоб до ВЦВК РСФРР було введено 30 представників УСРР*²¹.

Частиною компартійно-державного керівництва включення до ВЦВК представників від України розглядалося як формальне підтвердження фактичного входження України до складу РСФРР. Це зовсім не означало нехтування національно-культурними потребами українців. Але таким питаннями в РСФРР займався наркомнац, який очолював Й. Сталін. Тому після того, як 22 травня 1920 р. в "Известиях ВЦИК" було опубліковано декрет про реорганізацію наркомату національностей РСФРР, згідно якого при наркомнаці утворювалися представництва автономних республік, постало питання про українське представництво при ньому. РНК УСРР в липні 1920 р. делегував до Москви колегію у складі голови Ю. Коцюбинського та членів В. Ляха та В. Аусема, яка з 1 серпня 1920 р. приступила до організації українського представництва при наркоматі національностей РСФРР²².

Звичайно, постало питання про функції такого представництва. Колегія вирішила виробити Положення про Українське представництво. Автори виходили з існуючих реалій та декларацій IV Всеукраїнського з'їзду рад. Тому, як зазначалося в доповідній записці колегії (за підписом Ю. Коцюбинського) до РНК УСРР від 10 листопада 1920 р., в основу положення "була покладена ідея Представництва Української Республіки

як автономної частини РСФРР та українців, які живуть за межами"²³. Однак у процесі осмислення завдань прийшло усвідомлення того, що статус України не такий, як в автономних республік РСФРР. Точного його визначення не існувало, але в тому, що він відрізнявся, не було сумніву. Цю проблему та можливі шляхи її розв'язання було охарактеризовано у названій доповідній записці так:

*"Оскільки в межах РСФРР живуть громадяни українського походження, то Наркомнац вправі створити при собі представництво цих українців, але зовсім не Представництво України як держави. Юридично становище Української СРРеспубліки, як в межах Російської Федерації, так і в міжнародному масштабі, визначається як становище незалежної держави, яка знаходиться в федеративному зв'язку з РСФРР та тими автономними республіками, які створені постановою ВЦВК на її території. Відповідно, якщо за міркуваннями вищої державної політики Раднарком України визнає за необхідне заснувати своє повноважне Представництво при Уряді РСФРР, то це представництво аж ніяк не може входити в наркомнац, як його складова частина, всіляко підпорядкована його керівництву, але повинно існувати як орган Раднаркому України, лише ним призначений, знаходитися на його утриманні і бути лише переднім відповідальним"*²⁴.

Зауважимо, що з такими міркуваннями (про неможливість представництва УСРР в наркоматі національностей РСФРР) не погоджувалися деякі представники Кремля і перш за все — керівники наркомату національностей. Так, приміром, 23 вересня 1920 р. на засіданні колегії українського представництва був присутній Каменський — заступник керівника наркомнацу РСФРР Сталіна. При визначенні функцій українського представництва Каменський зауважив, що воно повинне: "1) Обслуговувати всебічно потреби українців, котрі живуть поза межами України; 2) виконувати різні доручення Українського Раднаркому. У зв'язку з цими завданнями Українське Представництво повинно мати подвійну підпорядкованість — наркомнацу РСФРР та Раднаркому України"²⁵.

Подібні погляди цілком відповідали й баченню голови цього наркомату Й. Сталіна. Добре знайомий з українською дійсністю, він усвідомлював відсутність реальних відмінностей між УСРР та автономними республіками РСФРР. До того ж український тип автономії він навіть не вважав найвищим в рамках радянської держави. Так, в опублікованій газетою "Правда" 10 жовтня статті він наголошував: *"Советская автономия не есть нечто застывшее и раз навсегда данное, она допускает самые разнообразные формы и степени своего развития. От узкой административной автономии (немцы Поволжья, чуваш,*

карелы) она переходит к более широкой, политической автономии (башкиры, татары Поволжья, киргизы), от широкой политической автономии — к еще более расширенной ее форме (Украина, Туркестан), наконец, от украинского типа автономии — к высшей форме автономии, к договорным отношениям (Азербайджан)"²⁶.

Керманічі УСРР не вважали, що Україна є автономною республікою в складі Росії. В проекті "Положення про українське представництво при Народному комісаріаті у справах національностей РСФРР", представленому за підписом Ю. Коцюбинського, воно мало опікуватися виключно справами тих українців, що проживали в Російській Федерації"²⁷.

Водночас керівництво УСРР дедалі більше визрівало до розуміння, що самої лише культурно-національної автономії замало для того, щоб УСРР була більш-менш успішною. Економічні потреби України ігнорувалися Кремлем. У листі до Леніна, датованому жовтнем 1920 р. Х. Раковський наголошував: "В нашій роботі ми все більше й більше наштовхуємося на гальмо центральних установ". Навівши декілька прикладів того, як центр не лише не зважав на українські потреби, а й безпідставно зменшував вже обіцяні для України фонди, вимагаючи при цьому виконання усіх завдань, він цьому робить висновок: "Україну систематично ошукують". Далі Раковський підкреслив, що керівництво УСРР часом перебуває "в абсолютному невіданні відносно наших прав та обов'язків та не знає, чи не є наші прохання безпідставні (у більшості випадків вони мали підстави)"²⁸.

Відверте ігнорування потреб України спонукало компартійно-радянських керманічів України до пошуку засобів захисту економічних прав України на інституційному рівні. Одним із таких захисних механізмів мало стати представництво українського уряду в центральних економічних органах. Раковський у названому листі до Леніна так сформував пропозицію: "Вище зазначене ненормальне становище змушує нас знову спрямувати в ЦК питання про Українське промбюро, надання йому більшої свободи дій в сенсі постанови останнього партійного з'їзду (тези ЦК по господарчому будівництву). **Додатком до цього першого заходу було б прийняття представника Українського промбюро в ВРНГ, де він би відстоював наші інтереси і, головне, тримав би нас в курсі загальних питань**"²⁹ (виділено автором). З цього можна зробити висновок: ідея створення представництва УСРР у Москві була частиною плану зміцнення господарської самостійності України.

Теза про необхідність автономії в управлінні українською економікою була озвучена і схвально зустрінута у листопаді 1920 р. на V конференції КП(б)У³⁰. За словами Раковського, ця пропозиція отримала також підтримку серед керівництва РКП(б). Зокрема, після обговорення політичного звіту ЦК КП(б)У у заключному слові він висловився так: "Нам здається, що

умовою відродження України є самостійність українського апарату в даний момент, і я повинен заявити, щоб ЦК РКП пішов назустріч. Це питання вирішено позитивно"³¹. Однією із складових частин таких змін мало стати утворення представництва УСРР при РНК РСФРР.

Поряд із питаннями господарськими на ситуацію із статусом України впливало зовнішньополітичне становище. Назовні вигідно було демонструвати українську самостійність, або висловлюючись словами, сказаними 3 березня 1921 р. Х. Раковським на V Всеукраїнському з'їзді рад, не дати приводу "міжнародній контрреволюції говорити, що немає, по суті жодного міжнародного договору, за яким РСФРР визнавала б право українських робітників та селян влаштовувати своє господарче життя так, як вони забажають"³². Ці слова були сказані саме перед ратифікацією того документа, який був укладений 28 грудня 1920 р. між УСРР (в особі Х. Раковського) та РСФРР (В. Ленін та Г. Чичерін). Офіційна його назва — "Союзний Робітничо-Селянський договір між Російською Соціалістичною Федеративною Радянською Республікою й Українською Соціалістичною Радянською Республікою". Всеросійський з'їзд рад цей договір ратифікував відразу після підписання. У звіті ЦК КП(б)У Всеукраїнській партійній нараді (травень 1921) зазначалося, що договір з РСФРР було укладено "щоб встановити точно визначені відносини з РСФРР та позбавити шовіністичні елементи можливості вести провокаційну агітацію проти Радянської України"³³.

У договорі наголошувалося на тому, що для УСРР "не витікає ніяких зобов'язань до кого б то не було" з факту її належності в минулому до Російської імперії. Підкреслювалося: "Обидві сторони рахують потрібним оголосити, що всі загальні зобов'язання, які вони в майбутньому будуть брати на себе в відношенні до других держав, можуть умовно належати від загальних інтересів робітників та селян Республік" (в рос. варіанті — "могут обуславливаться лишь общностью интересов рабочих и крестьян")³⁴. Згідно цього договору налічувалося 7 об'єднаних наркоматів (військових і морських справ, ВРНГ, зовнішньої торгівлі, фінансів, праці, шляхів сполучення, пошт і телеграфів).

Оскільки зовнішньополітичний чинник в укладенні договору відіграв важливу роль, то невдовзі після його ратифікації Всеросійським з'їздом рад українське представництво при наркомнаці РСФРР на чолі із Юрієм Коцюбинським перебрало на себе функції дипломатичної місії України. 12 січня дипломатичну місію у складі голови (Ю. Коцюбинський) та його заступників (В. Лях та В. Аусем) було акредитовано в Москві³⁵. Зазначимо також, що при цьому ідея про представництво інтересів українців Росії в наркомнаці РСФРР була відхилена. Так, нас середину 1921 р. в складі наркомнацу було 12 представництв автономних утворень та 9 відділів,

серед яких були єврейський, кримський, польський, естонський, латиський, фінський, але не було українського³⁶. Оскільки УСРР не вдалося перетворити на автономію РСФРР, Кремль вважав зайвим опікуватися національно-культурними потребами українців Росії.

Але дипломатична місія не стала захисницею інтересів УСРР. Аналіз діяльності цієї місії спонукає до висновку, що головним її завданням була демонстрація української самостійності назовні. Потребу зовнішньополітичної діяльності УСРР на початку березня 1921 р. так обгрунтував Е. Квірінг, який тоді був представником уряду УСРР на переговорах з Польщею: "В міжнародній політиці в найближчі роки Україна буде мати важливе самостійне значення. Я не стану казати, правильна це чи неправильна ця наша політика декларації перед зовнішнім світом самостійності УСРР, але оскільки це так є і оскільки Україна займає в політиці великих держав окреме самостійне місце, ми не можемо відмовлятися від самостійних посольств УСРР у великих державах, так як передача повноважень УСРР російським послам стала б показником для цих держав фіктивності усіх розмов про суверенну Україну, дала б занадто сильну зброю усім нашим ворогам"³⁷. Відповідно із таким баченням і працювала дипломатична місія України в Росії. Так, 31 січня 1921 р. було підписано договір із Грузією, 14 лютого укладено договір із Литвою, а 22 березня Ю. Коцюбинський був призначений представником УСРР на переговорах з Румунією³⁸. Але у вирішенні назрілих українсько-російських проблем, що, начебто, й мало б бути, основним її основним завданням, працівники дипломатичної місії помічені не були. Відтак представництвом УСРР в РСФРР її назвати неможливо.

З аналізу тексту союзного договору між РСФРР та УСРР випливає висновок, що його основним завданням було регулювання відносин між цими республіками. Насамперед договір був спрямований на врегулювання проблем в економічних стосунках, оскільки в ньому чільне місце займала питання об'єднаних (економічних) наркоматів. 25 січня 1921 р., тобто ще до ратифікації Україною договору, ВУЦВК ухвалив положення "Про Уповноважених РСФРР при Раднаркомі УСРР". Затверджувалася така офіційна назва їх керівників: "Уповноважений (такого-то) Комісаріату РСФРР при Раді Народних комісарів УСРР". Уповноважені мали керуватися у своїй діяльності декретами і постановами центральних органів влади РСФРР та УСРР і мали подвійну підлеглисть — перед відповідними наркомами РСФРР та перед "органами Центральної Радянської влади УСРР (Конституція УСРР, ст. 7)"³⁹. Як і наркоми, уповноважені мали свої центральні установи в Україні, які називалися так: "Управління Уповноваженого (такого-то) Комісаріату РСФРР при Раді Народних Комісарів УСРР"⁴⁰ (далі — *уповнаркомат*,

авт.). Декрети і постанови по таким комісаріатам вступали в силу з моменту їх публікації в "Вістях ВУЦВК". Таким чином, можна зробити висновок, що Уповноважені стали "майже наркомаами" УСРР і вже не можна було сказати, що вони виконують лише волю центра. Відтоді почала відчуватися й потреба у координуючому українські економічні інтереси центрі, який би знаходився в Москві.

Під час ратифікації договору була ухвалена резолюція, у якій наголошувалося на потребі для ВУЦВК негайно приступити в перемовини з ВЦВК для конкретизації "тих пактів договору, які торкаються відношень поміж Українським й Російським ЦВК, з'особнаго про внутрішній розпорядок об'єднаних Комісаріятів та їх відношень до обох урядів, **на передбаченій договором підставі повної рівності поміж обома Республіками**"⁴¹ (виділено авт.). Виділений текст має особливе значення — в Договорі про повну рівність поміж обома республіками не йшлося. Більше того, найбільший фахівець в ЦК РКП(б) з національної проблематики Й. Сталін фактично говорив про зовсім інше. І в статті у жовтні 1920 р., і у виступі з питань національної політики на X з'їзді РКП(б) в березні 1921 р. він розглядав взаємини Кремля з Україною (як і з іншими неросійським регіонами) винятково у системі відносин "центр-окраїна"⁴². До того ж він наголошував, що "відокремлення окраїн підірвало б революційну міць центральної Росії, яка стимулює визвольний рух Заходу та Сходу"⁴³. Звідси виливав висновок, що всяке відокремлення від Росії — контрреволюційне, а з контрреволюціонерами більшовики були готові боротися будь-якими методами. Але хоча українське зауваження про "повну рівність поміж республіками" не відповідало баченню Кремля, там не поправили цю українську умову ратифікації договору. Більшовицькими керівниками гасло про рівність бачилося суто пропагандистським кроком, який сприяв збільшенню популярності підвладної їм партії в масах. Відповідно відмовлятися від вживання цього гасла в "окраїнах" центр не бачив сенсу.

Для тих, хто працював в Україні, теза про рівність були не лише гаслом, а й керівництвом до дії. Щоб захищати інтереси України, компартійно-радянській верхівці УСРР було потрібно знати межі своїх повноважень і бути в курсі усіх важливих економічних рішень Кремля. Для цього варто було якомога детальніше формалізувати взаємини з центром. Керівництво УСРР не влаштувала ситуація, яку у березні 1921 р. на X з'їзді РКП(б) один із провідних діячів радянської України В. Затонський образно охарактеризував так: "Я особисто не знаю, в яких взаємовідносинах ми знаходимося зараз з РСФРР, ми, які живемо в Україні. Я особисто не розібрався остаточно. Що ж говорити про широкі

маси! З укладенням останнього договору ми не то знаходимося в федерації, не то не знаходимося"⁴⁴.

Одним із перших кроків на шляху до з'ясування статусу УСРР стала постанова політбюро ЦК КП(б)У від 19 квітня "Про встановлення норм взаємовідносин між РСФРР та УСРР". У ній політбюро визнало за необхідне надіслати свого представника в комісію для формування таких норм і запропонувало погодити із М. Скрипником питання про те, щоб він був представником від України⁴⁵. Зауважимо, що рішення про створення такої комісії Президія ВЦВК ухвалила постановою від 14 квітня, яка мала назву "Про порядок відносин між наркоматами РСФРР та наркоматами України". Від російської сторони до неї увійшли Курський та Владимирський (останній — з правом заміни)⁴⁶. 13 травня, вже після того як кандидатура М. Скрипника пройшла узгодження, політбюро ще раз підвередило його делегування в названу комісію⁴⁷. Однак її робота не була ефективною. Х. Раковський у грудні 1921 р. на VI Всеукраїнській конференції КП(б)У визнав: "Питання залишилися відкритим. Воно формально не вирішене, воно знову постане найближчим часом. Як ми завжди казали, наші державні відносини визначаються від випадку до випадку"⁴⁸.

Якщо у визначенні перспектив відносин України та Росії в 1921 р. ситуація майже не здвинулася з місця, то у вирішенні поточних економічних проблем певні зрушення відбулися. 9 квітня 1921 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило постанову "Про представництво УСРР в наркомфіні РСФРР" У ній зазначалося: "Визнаючи представництво бажаним одночасно намітити товариша, який би міг представляти УСРР окрім Наркомфіну ще в ряді Комісаріатів РСФРР. Зокрема, намітити кандидатуру М. Полоза, з яким переговорити тов. Чубарю"⁴⁹.

Михайло Полоз, колишній боротьбист, 3 березня по завершенню V Всеукраїнського з'їзду рад був обраний до Президії ВУЦВК⁵⁰, яка складалася тоді з 13 осіб та офіційно була найвищим органом влади в УСРР у період між з'їздами та сесіями ВУЦВК. Саме з М. Полозом пов'язане подальше представництво інтересів УСРР в РСФРР. 15 червня 1921 р., після узгодження в радянському порядку, ВУЦВК призначила М. Полоза "Представником УСРР в Раді Праці та Оборони РСФРР і в плановій комісії при народному комісаріаті фінансів"⁵¹. Зауважимо, що РПО РСФРР справді була провідним економічним органом РСФРР.

Робота Полоза як представника УСРР в РПО та в плановій комісії наркомату фінансів РСФРР жодним чином не перетиналася із роботою дипломатичної місії на чолі з Ю. Коцюбинським. У віданні колишнього боротьбиста були економічні питання, робота ж дипломатичної місії була спрямована для демонстрації самостійності України за межами радянської держави. Підтвердженням того, що дипломатична місія не мала впливу на

українсько-російські відносини, можуть слугувати рядки з огляду діяльності ЦК КП(б)У, які публікувалися в "Известиях Центрального Комитета Коммунистической партии (большевиков) Украины". Так, в огляді за травень-серпень 1921 р. згадувалися позитивні сторони роботи Скрипника та Полоза: "Встановлення нормальних організаційних відносин поміж окремим комісаріатами УСРР та РСФРР, а також постійного представництва УСРР в ряді спільних для обох республік комісаріатів, логічно випливало із укладеного та затвердженого ВУЦВК та ВЦВК договору, що визначає взаємовідносини між двома республіками. В якості представників УСРР по комісаріатам економічним був спрямований т. Полоз, для розробки федеративної конституції Політбюро відрядило в Москву т. Скрипника. Присутність там наших представників полегшувало вирішення численних питань, пов'язаних з діяльністю різного роду комісаріатів"⁵². Про дипломатичну місію та Коцюбинського у цьому контексті не було сказано жодного слова.

Незважаючи на певні успіхи М. Полоза (Скрипник на постійній роботі в Москві не перебував), формат особистого представництва давав можливість лише інформувати українську сторону про заплановані рішення. Цього виявилось замало, бо зворотній вплив (на ухвалення рішень) був відсутній. Тому 14 вересня 1921 р. ВУЦВК ухвалило "Положення про повноважного представника УСРР у справах господарського будівництва при Робітниче-селянському уряді РСФРР". В перших рядках цього документу наголошувалося, що ця посада створюється рішенням ВУЦВК за погодженням із ВЦВК "в розвиток укладеного 28 грудня 1920 р. між УСРР та РСФРР союзного договору та з метою узгодження єдиного госпплану УСРР з госппланом РСФРР, а також урегулювання і узгодження біжучих господарських взаємовідносин між економічними Наркоматами УСРР та РСФРР"⁵³. Повноважному представнику у справах господарського будівництва при Робітниче-селянському уряді РСФРР (далі – "Уповноваженому") надавалося право вести безпосередні перемовини від імені УСРР з усіма центральними органами, в тому числі і з Раднаркомом РСФРР та ВЦВК. Одночасно Уповноважений був членом РНК УСРР, оскільки мав право брати участь в його засіданнях з правом вирішального голосу.

За цим положенням при Уповноваженому для забезпечення ефективності його роботи створювалося управління, тобто, власне кажучи, представництво, штати і розпис посад якого, а також кошторис та особистий склад затверджував Раднарком УСРР⁵⁴. Самого Уповноваженого теж призначав український Раднарком і затверджував ВУЦВК. Таким чином, це був суто український орган, який мав провадити зносини з центральними органами влади РСФРР від імені УСРР. Із тексту

положення впливає висновок, що українська сторона не розглядала відносини з РСФРР як взаємини "окраїни" з "центром". Зокрема, наголошувалося, Уповноважений має узгоджувати "єдиний господарський план УСРР з госпланом РСФРР для встановлення загальнорадянського єдиного госплану"⁵⁵. Неототожнення РСФРР із загальнорадянською федерацією простежується і в інших пунктах положення. Представництво повинно було стати таким українським центром в Москві, через який мали йти будь-які перемовини як з найвищими органами влади РСФРР (ВЦВК та РНК), так і з окремими наркоматами. Згідно положення економічні наркомати РСФРР копії усіх своїх постанов, які стосуються України, повинні були надсилати і в українське представництво при уряді РСФРР.

Однак, незважаючи на ухвалення положення, і на те, що воно було узгоджене з ВЦВК, формат українського представництва в Москві змінився не відразу. М. Полоза якийсь час називали представником українського уряду в РПО РСФРР. Саме так, приміром, 10 грудня 1921 р. говорив про нього Х. Раковський у доповіді на VI Всеукраїнській конференції КП(б)У⁵⁶. Звичайно, це можна було б пояснити тим, що більшу частину звітнього періоду посада Полоза саме так і називалася. Але та ж назва зустрічається в постановах політбюро ЦК РКП(б) в другій половині листопада 1921 р., після того, як в рішеннях українського політбюро вже йшлося про об'єднане (дипломатична місія та представництво в господарських наркоматах) повноважене представництво України при уряді РСФРР. Приміром, "представником України в РПО" було названо Полоза в телеграмі ЦК РКП(б) до ЦК КП(б)У від 18 листопада 1921 р.⁵⁷

28 вересня 1921 р., незабаром після ухвалення постанови про Уповноваженого представника України при уряді РСФРР, спільною постановою ВУЦВК та РНК УСРР було затверджено положення про Українську Економічну Раду (УЕР). Рішення про створення УЕР було логічним продовженням курсу, спрямованого на здобуття Україною більшої господарської самостійності. На неї покладалося керівництво діяльністю всіх економічних наркоматів на території УСРР⁵⁸, координацію діяльності яких в Москві, в свою чергу, мав здійснювати Уповноважений представник України в РСФРР.

Окрім спільності завдань Уповноваженого і УЕР, спрямованих на поліпшення умов для господарського розвитку України та здобуття керівниками УСРР більших прав в управлінні економікою, ці два органи поєднували ще одна сюжетна лінія. У положенні про УЕР йшлося про створення Укрдержплану⁵⁹, а керівником цього нового органу керівництво УСРР збиралося поставити Михайла Полоза.

Для реалізації цього задуму 1 листопада 1921 р. політбюро ЦК КП(б)У звернулося до ЦК РКП(б) з проханням звільнити Ю. Коцюбинського від роботи у Всеробітземлісі (Всеросійський виробничий союз працівників ліса та землі), тобто з того місця, де він реально працював. Зауважимо, що на той час він формально ще займав й посаду голови дипломатичної місії України в РСФРР. Це прохання мотивувалося намірами передати Коцюбинському функції Уповноваженого представника УСРР в РСФРР⁶⁰. Однак питання виявилось не таким простим. Оскільки М. Полоз був колишнім боротьбистом і мав авторитет в закордонних колах українства, то переведення його з Москви в тогочасних умовах ставало питанням політичним. Заяву М. Полоза з цього приводу було розглянуто на засіданні політбюро ЦК РКП(б) 17 листопада 1921 р., доповідав В. Молотов⁶¹. Було ухвалено рішення (варто звернути увагу на форму!): "Просити ЦК КПУ чи не знайде воно можливим залишити тов. Полоза в Москві, оскільки його відкликання може набути політичного значення небажаного характеру в капіталістичних колах закордоном"⁶².

Це рішення відразу ж було передане українському керівництву. Наступного дня за підписом Раковського у Москву була відправлена телефонограма такого змісту: "Політбюро ЦК КП(б)У вважає недоцільним змінювати свою постанову про призначення тов. Полоза Головою Держплану через те, що його неможливо замінити рівноцінним товаришем. З іншого боку при відсутності достатньої кількості досвідчених товаришів Політбюро вважає зайвим мати двох представників в Москві, так як т. Коцюбинський може упоратися й сам з дорученнями Українського уряду"⁶³. Ця телефонограма розглядалася 18 листопада на засіданні політбюро ЦК РКП(б)⁶⁴. До позиції політбюро ЦК КП(б)У не прислухалися. Вищий політичний орган більшовиків ухвалив рішення "Залишити т. Полоза в Москві представником УСРР, повідомивши про це ЦК КПУ" (*а не "просити"*), про що й була направлена до Харкова телеграма за підписом Молотова⁶⁵. Фактично ЦК РКП(б), зрозумівши, що прохання не діють, вирішило діяти методом наказів. Однак українці вирішили посперечатися. На наступному засіданні політбюро ЦК РКП(б), яке відбулося 24 листопада, це питання знову стало на порядку денному. Тепер про нього доповідали вже провідні діячі з України — Ф. Кон та В. Чубар⁶⁶. Хоча українські партійні керманічі 25 листопада ще раз подали протест проти рішення політбюро ЦК РКП(б) з проханням переглянути питання з призначенням Полоза⁶⁷, воно змінене не було. Ухвалення політичних рішень була прерогативою політбюро ЦК РКП(б), а воно вважало за політично доцільне на той час залишити М. Полоза у Москві.

Після того, як на початку грудня 1921 р. Ю. Коцюбинського було призначено Повноважним представником УСРР у Відні, особистий склад

обох українських установ було злито. Відтоді українські інтереси в Москві, як економічні, так, часом, політичні та дипломатичні, стало представляти єдине Повноважне представництво УСРР в РСФРР. Очолив його М. Полоз. Постановою політбюро ЦК КП(б)У від 13 грудня першим секретарем повноважного представництва було призначено В. Ляха⁶⁸, який займав схожу посаду і в українському представництві при наркомнаці РСФРР, і в дипломатичній місії України.

М. Полоз поставився до своєї посади як до цілком справжньої і почав у відповідному напрямі працювати. У розмові із А. Приходьком про призначення того на посаду заступника Полоза, яка відбулася 19 березня 1922 р., М. Полоз зазначав: "Робота тут при належному охопленні, яке можливе лише за умови відповідного підбору працівників, наскільки широка, продуктивна, що питання про твою згоду з нашої точки зору просто не повинна виникати"⁶⁹.

Таким чином, можна зробити висновок: Повноважне представництво УСРР при уряді РСФРР було створено внаслідок усвідомлення компартійно-радянським керівництвом України потреби захисту українських економічних потреб, які ігнорувалися Кремлем. Подібні міркування почали виявлятися ще з другої половини 1920 р., але остаточно були сформовані з початком непу. Х. Раковський в грудні 1921 р. на VI Всеукраїнському з'їзді рад так охарактеризував розвиток взаємин УСРР та РСФРР: "Розвиток наших об'єднаних комісаріатів йде у напрямку набуття значно більшої свободи дій їх представниками в Раднаркомі України. В дусі нової економічної політики розвивається тенденція надання місцевим органам значно більшої автономії і свободи дій, ніж ми мали до цього часу"⁷⁰. Передумови та ситуація, у якій створювалося Повноважне представництво України при уряді РСФРР, свідчить про те, що головним завданням його роботи було сприяння цій "свободі дій". Призначення М. Полоза спочатку на посаду Представника України в РПО та плановій комісії наркомату фінансів РСФРР, а потім Уповноваженим представником УСРР при уряді РСФРР сприяло перетворенню цих органів з декларативних на такі, які реально захищали українські інтереси.

¹ Заявление редакции "Искры" // *Ленин. В. И.* Полное собрание сочинений. — Издание пятое. — Т. 4. — С. 358.

² Политический отчет Центрального Комитета XVI съезду ВКП(б). 27 июня 1930 г. // *Сталин И.* Сочинения. — Т. 12. — С. 370.

³ Государственные отношения Советской Украины и Советской России // Четверта конференція Комуністичної партії (більшовиків) України 17-23 березня 1920 р. Стенограма. Публікується вперше. — К., 2003. — С. 445.

⁴ Там само. — С. 446, 447.

- ⁵ Бабій В. М. Українська радянська держава в період відбудови народного господарства (1921-1925). — К., 1961. — С. 91.
- ⁶ Чистяков О. И. Взаимоотношения советских республик до образования СССР. — М., 1955. — С. 121.
- ⁷ Чехович В. А. Победа Великого Октября и становление государственного союза советских республик /1917-1922/. — К., 1986. — С. 91.
- ⁸ Там само.
- ⁹ Чехович В. А. Постійне представництво Ради Міністрів Української РСР при Раді Міністрів Союзу РСР: історія і сучасність // Республ. міжвідом. зб. "Правова держава" Вип. 1. К., 1992. — С. 127-131; Він же: Проблеми національно-державного будівництва України в роки непу. — Х., 1995;
- ¹⁰ Комуністична партія — натхненник і організатор об'єднавчого руху українського народу за утворення СРСР. Зб. док і матеріалів. — К., 1963. — С. 41.
- ¹¹ Цитовано за: *Кульчицький Станіслав*. Комунізм в Україні: перше десятиріччя. (1919-1928). — К., 1996. — С. 76.
- ¹² Там само.
- ¹³ *Єфіменко Геннадій*. Економічні аспекти взаємовідносин Кремля та радянської України (1917-1919 рр.) — К., 2008. — С. 242-245.
- ¹⁴ В. І. Ленін про Україну. Частина II. 1917-1922. — К., 1969. — С. 404.
- ¹⁵ ЦДАГО України. — Ф. 57. — Оп. 2. — Спр. 377. — Арк. 4.
- ¹⁶ Там само. — Спр. 404. — Арк. 1.
- ¹⁷ Збірник Узаконень та розпоряджень Всеукраїнського Революційного Комітету. — № 1. — 26 грудня 1919 — 10 лютого 1920 року. — Ст. 7. — С. 10.
- ¹⁸ Об образовании Совета Народных Комиссаров // СУ Украины. — 1920. — №1. — Ст. 1.
- ¹⁹ Про утворення при Раднаркомові Народного Комісаріату Закордонних справ // 33 України. — 1920. — №4. — Ст. 55.
- ²⁰ Про призначення // 33 України. — 1920. — Ст. 168
- ²¹ Про державні взаємовідносини між УСРР та РСФРР // 33 України. — 1920. — Ст. 245.
- ²² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 296. — Арк. 1.
- ²³ Там само
- ²⁴ Там само. — Арк. 2.
- ²⁵ Там само. — Арк. 8.
- ²⁶ *Сталин И.* Политика Советской власти по национальному вопросу в России. // Сталин. Сочинения. — Т. 4. — С. 355.
- ²⁷ ЦДАГО України. — Ф. 57. — Оп. 2. — Спр. 432. — Арк. 1
- ²⁸ Там само. — Арк. 5.
- ²⁹ Там само.
- ³⁰ Отчет Центрального Комитета КП(б)У с 1 апреля по 1 ноября 1920 года. К V-ой Всеукраинской партийной конференции. — Х., 1920. — С. 5.
- ³¹ Бюллетень V Всеукраинской конференции коммунистической партии большевиков Украины. — Х., 1920 г. — Бюллетень № 3 (20 ноября). — С. 29.
- ³² Бюлетень 5-го Всеукраїнського з'їзду Рад. — 4 березня 1921. — №6. — С. 133.
- ³³ Отчет Центрального Комитета КП(б)У Всеукраинскому Партийному Совещанию // Известия Центрального Комитета Коммунистической партии (большевиков) Украины. — 1921. — 1 мая. — №2. — С. 1.
- ³⁴ Резолюція 5-го Всеукраїнського з'їзду Рад. "Про союзний договір поміж УСРР і РСФРР" // 33 України. — 1921. — Ст. 93.
- ³⁵ *Купчик О. Р.* Зовнішньополітична діяльність уряду УСРР (1920-1923). — Дис. к.і.н. — К., 2005. — С. 31. Цитовано за: *Мовчан О. М.* Україна: Хроніка ХХ століття. Довідкове видання. Рік 1921. — К., 2006. — С. 12.
- ³⁶ *Трайнин И.* Советская власть и освобождение национальностей // Национальный вопрос и советская Россия. — М., 1921. — С. 67.

- ³⁷ Кульчицький Станіслав. Комунізм в Україні: перше десятиріччя. (1919-1928). — К., 1996. — С. 294-295. Див. також: ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 18. — Арк. 222.
- ³⁸ Мовчан О. М. Україна: Хроніка ХХ століття. Довідкове видання. Рік 1921. — К., 2006. — С. 29, 40, 67.
- ³⁹ Про Уповноважених РСФРР при Раднаркомі УСРР // 33 України. — 1921. — Ст. 25.
- ⁴⁰ Там само.
- ⁴¹ Резолюція 5-го Всеукраїнського з'їзду Рад. "Про союзний договір поміж УСРР і РСФРР" // 33 України. — 1921. — Ст. 93.
- ⁴² Сталин И. Политика Советской власти по национальному вопросу в России. // Сталин. Сочинения. — Т. 4. — М., 1947. — С. 351-163; Сталин И. В. Заключительное слово по докладу об очередных задачах партии и национальном вопросе на X съезде РКП(б) // Сталин. Сочинения. — Т. 5. — С. 45-49.
- ⁴³ Сталин И. Политика Советской власти по национальному вопросу в России. // Сталин. Сочинения. — Т. 4. — С. 352.
- ⁴⁴ Прения по национальному вопросу на X съезде РКП(б). Речь В. Затонского // Национальный вопрос и советская Россия. — М., 1921. — С. 67.
- ⁴⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 13. — Арк. 72.
- ⁴⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 609. — Арк. 18.
- ⁴⁷ Там само. — Арк. 95.
- ⁴⁸ Бюллетень VI Всеукраинской конференции Коммунистической партии (большевиков) Украины. — X., 1921. — Бюллетень №1. — С. 12.
- ⁴⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 13. — Арк. 64.
- ⁵⁰ Сборник постановлений Всеукраинского Центрального Исполнительного Комитета 5 созыва. — Выпуск 1. — X., 1921. — С. 64.
- ⁵¹ Там само. — С. 68.
- ⁵² Обзор деятельности ЦК КП(б)У за период май-август 1921 // Известия Центрального Комитета Коммунистической партии (большевиков) Украины. — 1921. — сентябрь. — №5. — С. 1.
- ⁵³ Положение о полномочном представителе УСРР по делам хозяйственного строительства при Рабоче-Крестьянском правительстве РСФСР // Сборник постановлений Всеукраинского Центрального Исполнительного Комитета Советов Рабочих, Крестьянских и Красноармейских депутатов (далі — Сборник постановлений ВУЦВК) 5 созыва — Выпуск 2. 1 июля — 15 ноября 1921 года. — X., 1922. — С. 4.
- ⁵⁴ Там само. — С. 6.
- ⁵⁵ Там само. — С. 4.
- ⁵⁶ Бюллетень VI Всеукраинской конференции Коммунистической партии (большевиков) Украины. — X., 1921. — Бюллетень №1. — С. 13; ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 59. — Арк. 21.
- ⁵⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 28. — Арк. 155.
- ⁵⁸ Положение об Украинском Экономическом Совете // Сборник постановлений ВУЦВК 5 созыва — Выпуск 2. 1 июля — 15 ноября 1921 года. — X., 1922. — С. 22.
- ⁵⁹ Там само. — С. 23.
- ⁶⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 27. — Арк. 148.
- ⁶¹ Политбюро ЦК РКП(б) — ВКП(б). Повестки для заседаний. 1919-1952. Каталог. — Т. 1. 1919-1929. — М., 2000. — С. 131.
- ⁶² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 28. — Арк. 154.
- ⁶³ ЦДАГО України. — Ф. 2. — Оп. 2. — Спр. 246. — Арк. 124.
- ⁶⁴ Политбюро ЦК РКП(б) — ВКП(б). Повестки для заседаний. 1919-1952... — С. 132.
- ⁶⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 28. — Арк. 155.
- ⁶⁶ Политбюро ЦК РКП(б) — ВКП(б). Повестки для заседаний. 1919-1952... — С. 132–С. 133.
- ⁶⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 28. — Арк. 153.
- ⁶⁸ Там само. — Спр. 35. — Арк. 64.
- ⁶⁹ ЦДАГО України. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 138. — Арк. 17.
- ⁷⁰ Шостий Всеукраїнський з'їзд Рад. 14-18 грудня 1921. — X., 1921. Бюлетень №2. — С. 20.